

## RIMAIANA

Óvatos kételkedéssel fontolgatjuk azt a vallomást, amit Rimay hagyott ránk mesteréről, Balassi Bálintról. Óvatosan, mert a sorcsapások közepette „sua sorte atque salino contentus” férfi eszményét tanítványa lelkébe plántáló költő képmása helyett ebben mi inkább a saját életeszményét a mesterre visszavetítő ideálképre ismerünk. Rimay visszaemlékező sorainak elemzése nem föladatom, nem is célom. Mégis, mivel életpályájának mintegy nyitánya, személyének megközelítéséhez mintegy kulcs a költőeszménytől kapott irányítás, fontosnak tartom a figyelem ráirányítását. E helyen pedig különösen azért is tesztem, mert mint valami zsinórmértékre, úgy illeszkednek, rendeződnek erre a vele kapcsolatban előkerülő emlékek.

Rimay ama sokat idézett kijelentése: „primus enim me flagrantem studio laudis in spem impullit, posse virtutem sine praesidio fortunae, quae contendisse labore et constantia pervenire, satisque beatum eum esse, qui superatis aequanimitate et perseverantia cunctis fortunae ictibus sua esset sorte atque salino contentus”<sup>1</sup> kétségtelenül Horatiusnak a mértékletes életet eszményítő „Otium” ódját (C. II 16) idézi emlékezetünkbe:

Vivitur parvo bene, cui paternum

Splendet in mensa tenui salinum

Hogy a római költő életművéből Balassihoz kapcsolva, a mesteren mintegy átszűrve, éppen ez a vers gyökerezett meg Rimayban, abban a záróstrófának is nagy szerepe lehetett:

mihi parva rura et  
Spiritus Graiae tenuem Camenae  
Parca non mendax dedit

A tülekedő, szerencsét hajhászó sokaságban a kevéske jószággal megelégedő, ugyanakkor a költői ihlet adománya következtében a kortársak közül mégiscsak kiemelkedő, mértékletes bölcs eszménye, talán a közös Horatius-olvasásélmény következtében kötődött Balassihoz Rimay emlékezetében. Ezen az indításon, mintegy kettős pilléren nyugszik egész életműve, amelynek alapozását a „militaris academia” szellemi gyakorlóterein kereshetjük.

A következőkben azokat az eddig még közre nem adott Rimay-szövegeket ismertetem, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának gyűjteményébe az utóbbi évtizedek során kerültek vagy a föltáró munka során jutottak napvilágra.

A Balassi árnyékában kibontakozó költő korai korszakából való az első, eddig ismeretlen, bemutatásra kerülő töredékünk:

Illik tisztességgel  
Hires vitésséggel  
Minniaian inkább halnunk,  
Hognem gialazattal,  
Sok karomlasokkal  
Poganiok elot futnunk,  
Nagi sok siralommal  
Es pusztulasunkal  
Vass iga alat niögnünk.

Ez az egyedül megőrzött versszak talán az Eckhardt kiadásában a 29-es számmal jelzett „Fragmentum alterius Cantionis” első szakasza, amelyből eddig csak az utolsó strófát ismertük:

<sup>1</sup> Rimay János összes művei. Összállította ECKHARDT Sándor. Bp., 1955. 36.

No nem kesergetlek,  
Hanem inkább intlek  
Térjetek utatokra,  
Szegénység nyuzását  
Egymás vérszopását  
Mindenitek elhagyja,  
Isten hatalmával  
Inkább hogynem mással  
Könnyebb hadat birnia.

A versszakot egy ismeretlen XVI. század végi lejegyző őrizte meg. A Sós Kristóf Postillájának bártfai, 1598-as kiadása egy példányába kötött üres lapokra bemásolta Károli Gáspár *Két könyvét*<sup>2</sup>. Ahol Károli arról ír, hogy ha a nép Istenhez tér, akkor az Isten elveszi a pogányokat rólunk és a mi országunkat megadja –, az ismeretlen könyvtulajdonos Rimay fönt idézett sorait jegyezte a margóra, föléje írva a „Rimay versei” címet. A vers fönymaradásának körülményeiből arra következtethetünk, hogy Rimay költeményei a kortársak körében közzsájon forogtak, ismertek voltak nemcsak a szövegek, hanem szerzőjük is. A szöveget megőrző Sós-kötet a Vigyázó-gyűjteményből került 1928-ban a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába.

## II.

Ábel Jenő még látta és lemásolta a nagyőri levéltárban a Horváth Stansith család Album amicorumát. Ez az emlékkönyv Rimaytól is őriz emléksorokat:

Nihil est melius quam conscientia recte facti et libertate contentum negligere humana..  
In hoc autem vitae nostrae universae cursu nec sperandum est sine desperatione nec desperandum sine spe. Nihil tam lubricum quam favor Principum ideoque

Aulica si fortuna favet sed munera legum

Fato non meritis saepe venire solent.

Haec memoriae causa Generoso iuveni et Domino Marco Horvath Stansith Ioannes Rimai Pannonius in aedibus Generosissimi D. Pauli Sembery Mense Mart. Anni 1603 consignavit manu propria.<sup>3</sup>

Az első mondat különösen kedvelt mottója volt ebben az évben, mert a Náprághoz írt levélben is találkozunk vele:

„Ez mostani szőrivel visszafordult világban pedig miérthogy tudom Cicerokint hogy Nihil est melius quam conscientia recte facti, et libertate contentum negligere humana”<sup>4</sup>

Az idézet Cicerónál a fiktív Brutus-levelekben olvasható (I.16,9). Rimay emlékezetből idézte, mert az eredeti helyen a conscientia helyett memoria áll. Hogy miért ír Rimay kétszer is conscientiát, hogy miért véti el vagy modernizálja az ókori szerzőt, annak elemzése bizonyára nagyon tanulságos volna, de itt most nem föladatam. A következő sorok „sperandum”, „desperandum” nyelvi játék a kortárs Illésházy versét juttatja eszünkbe. Az „Aulica Fortuna” már több mint egy évszázada agyonnyűtt téma volt, Henricus Petreus antológiát állított össze a termésből, amely antológia ekkorra már több kiadást is megért.<sup>5</sup> Az a két verssor, amit Rimay lejegyzett, nem található benne, lehet hogy Rimay saját szerzeményei.

Napjainkban különösen divatos az albumok számbavétele és sok szempontú földolgozása. A szubjektum megközelítése szempontjából lelepleződtek ezek az emléksorok, mert a szűkre szabott hely

<sup>2</sup> MTA Könyvtára. RM I. 8° 432.

<sup>3</sup> MTA Könyvtára. Kézirattár. Ms 335/12.

<sup>4</sup> Rimay i. m. 234.

<sup>5</sup> PETREUS, Henricus Herdesianus, *Aulica vita et opposita huic vita privata*. Ed. 2. Ffurt 1578.

In Sereniss: Stephani Docti...uides nondum ad in  
tegrum Statum reuoc: 4<sup>to</sup> Patris legibus iustit  
osum obitum.

Doctiuides in honore iacet, quis honos ais? ille  
Cui Deus ipse fauet, quem dare Caesar auct  
Vel Deus indigno Rex donat honore maligno  
Inuide vel digne rumpeis ino teris  
Quod non ut voluis patriam reuocando se degis  
Hoc Deus et Caesar fautor et auctor agens

Per spinas ad rosas  
per cortices ad nucleum  
per procellas ad portum  
per montes ad aedem  
per arma ad triumphum  
Per virtutem ad gloriam  
Et quis ad angusta nisi per angusta?



a bejegyzőt arra készítette, hogy pillanatnyi életérzését a legtömörebb formában közölje. Fontos emlékmagyarázat közölnek ezek a könyvecskék a szerzők kapcsolatairól is. Rimay esetében ezen az úton jutunk a Felvidék szellemi életében olyan nagyon fontos szerepet betöltő Stansith család körébe. Így kerülhetett kapcsolatba a később hozzá verset író Georg Hoffman juniorral, aki a Stansith árváknak tutora volt.<sup>6</sup> És talán ebből a körből adódhatott a majdnem após, Pareus-tanítvány, Caspar Tribellel való ismeretsége is.

### III.

1955-ben vásárolta meg könyvtárunk az Állami Könyvterjesztő antikváriumában Nathan Chytraeus verses úti emlékkönyvének, a *Deliciae*nek 1599-ből való második kiadását.<sup>7</sup> A nagyon rongált állapotban lévő kötetecske letisztogatása után derült csak ki, hogy az Rimay János tulajdona volt egykor. A fehér pergamenkötés fölírata ugyanis: Ioannes a Rima. A könyv első és hátsó előzéklapján pedig egy-egy latin vers olvasható Rimay saját kezű lejegyzésével.

Az első előzéklapon egy Bocskai-epitáfiumot találunk, amely nem azonos az összkiadásban is közölt már ismertetett. A vers címe: „In Serenissimi Stephani Bochkaides nondum ad integrum Statum revocatis Patrijs legibus luctuosum obitum.” Ez a cím arra a kortársaktól nagyon sokszor említett hasonlóságra utal, hogy Bocskai mint népének hivatott vezetője, a nagy előképet, Mózeszt abban is követte, hogy nem érthette el az ígéret földjét. A vers szövege:

Bochkaides in honore iacet, quis honos, ais? ille  
Cui Deus ipse fauet, quem dare Caesar auet  
Vel Deus indigne Rex donat honore maligne  
Inuide vel digne rumperis imo peris  
Quod non ut voluit patriam reparando peregit  
Hoc Deus et Caesar fautor et author agent.

Első olvasásra is kiderül, hogy ez egy jellegzetesen könyv epitáfium. Nem olyan, mint a már ismert, a halotti zászlóra való, amely az elhunyt érdemeit méltatja. Ennek a versnek bonyolult szójátékait csak olvasva ízelegethetjük, a nyelvi bravúrokat csak úgy méltányolhatjuk. Az utolsó sorokban félreérthetetlen az utalás arra, hogy Rimay ekkor már a megbékélésen munkálkodó Illésházy híve volt.

Ugyancsak epitáfium az is, amit a könyv végére írt be, csakhogy egészen más változata a műfajnak. Könyv epitáfium ez is, de a gyalázó versek, a paszkvillus egy változata. A rongált, töredékesen fennmaradt szöveg kiegészítésre szorul, de egészében érthető:

Reverendissimi d.d, Steph [. . .] Episco [. . .] [. . .] miae  
[. . .]nti [. . .] Ianuarij [. . .]aphium  
Szuha mihi Stephano [pagus fuit patr]ia Sclauo  
Nam nil quam patriae sicca [corona fu]i.  
Praesul eram, sed alumnus heram dum persequor, exul  
Fio: quod iniuste perpetro, iure luo.  
Agria me titulo donavit et praesulis unctum  
Nitria decepit [st]jo male, turpe cado.  
Immarcescibilem me non retulisse coronam  
Vae mihi quam misere sicca corona cremor.  
Tu F. F. caueas nimio distentus honore  
Hungariae ventus, te flat, et efflat, oles.

<sup>6</sup> Rimay János államiratai és levelezése. Szerk. IPOLYI Arnold. Bp., 1887. 89.

<sup>7</sup> CHYTRAEUS, Nathan, *Variorum in Europa itinerum deliciae*. Ed. 2. (Herborn) 1599. MTA Könyvtára. Kézirattár. K 78.

Szuhai István püspök fiktív epítáfuma a cím szerint januárban készült, nem kétséges, hogy 1608-ban, a pozsonyi részleges gyűlés idején, akkor, amikor Forgách püspök „nimio distentus honore”, már elnyerte a bíbornokságot. A gyilkos vers a műfaji követelményeknek megfelelően a szójátékok lehetőségeit használja ki a Kamara gyűlőt elnökének nevével kapcsolatban. A történelmi körülmények jól ismertek, a vershez sorról-sorra okmánytárat mellékelhetnénk. A püspök népszerűtlenségének okai között itt csak a kassai templomfoglalás vagy az Illésházy-pör kapcsán játszott dicstelen szerepére utalunk. Szuhai püspök családnevét nem használta, születési helyéről nevezte magát.<sup>8</sup> A szó szlovákul suchy, jelentése száraz, aszú, azaz latinul siccus. Keresztneve Stephanus, görögül koronát jelent (latin: corona). A második sorban a nevéből formált sicca corona (Szuhai István) fordítás és utalás a püspök levitézlett dicsőségére. A korponai országgyűlés 1605 késő őszen ugyanis Szuhairól és Migazzi-ról határozatot hozott: „tamquam proditores Patriae sint exules”<sup>9</sup>. Ezt mondja versünk harmadik sora is: „heram dum perseuor exul fio”. Az utolsó két sor Forgách érseket támadja. Bőségesebb taglalása olvasható abban a tizenkét pontot tartalmazó röpiratban, amely a következő címet viseli: Bizonyos okai, miért nem akarják a regnicolák Forgách Ferencet pro archiepiscopo agnoscalni. Ezen iromány rendre felsorolja az ország ellen elkövetett vétkeket, amelyekkel „a mai napig mindenképpen az ország ellen vagyom.”<sup>10</sup> Az utolsó fenyegető sor, az érseket elsöprő országharag valódi veszélyes voltáról Pázmány levelei is tanúsodnak.<sup>11</sup> Az utolsó szó: „oles”, az emelkedett és méltó harag szintjéről ismét a műfaj szabta formák közé rántja a verset. Ezen a helyen a paszkvillusok általában a „kamoraszéket” szokták szellőztetni.

Az egész epítáfium Bolygó János ismert paszkvillusa latin párjának tűnik, mutatis mutandis a műfaji követelményeknek engedelmességgel. A Forintos-házban írt vers Forgách–Szuhai-strófája így hangzik:

Most az eh farkasok az aklyot kerülik,  
Az Magyar Nemzetnek most az hálót vetik,  
Forgacz Szuhaival azon mesterkedik,  
Ország szabadsága tőlük mint rontatik.

A főntebb ismertetett, Rimay saját kezétől származó pasquillus még inkább valószínűsíti azt, hogy az ugyanakkor keletkezett magyar vers is Rimay műve. Amint azt Ács Pál korábbi tanulmányában meggyőzően bizonyította.<sup>12</sup>

Ez a két itt ismertetett autográf Rimay vers egy olyan kötetbe van bejegyezve, amely bizonyára a kedves „elprédált” könyvtár egy darabja volt, erre vall korábbi „mocskolt és marcangolt” állapota. Talán ez az egy könyv is elárul valamit abból a meghitt viszonyból, amely a Rákóczihoz írt levél tanúsága szerint, kedves használati tárgyaihoz fűzte. A két gondosan bemásolt vers ugyanis igen jól illeszkedik az egész Európában fellelhető, fiktív vagy valóságos, főleg verses fölíratokat tartalmazó Chytraeus-kötet tartalmához.

<sup>8</sup> Vezetéknevével egyszer találkozunk egy fiatalkori művén: Applausus . . . Martino Radwiger ad S. Dorotheam praeposito . . . authore Stephano Marchione Szwhai Pannonio Phil. stud. Viennae 1581. Hadrovics László szíves tájékoztatása szerint talán a Krajnik nevet latinosította Marchióra. Származását sokszor felhánytorgatták. Illésházy 1604-ben: „Cognoscitur ve! ex hoc illum lanii filium esse ex Pago Szuha.” KÁROLYI Árpád, *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Bp., 1883. 30. „Zuhay lanius et Micatius croata ex plebe rustico nati”. Querelae, excusationes cum protestatione Regni Hungariae . . . coram Deo et toto orbe Christiano. (1605). MOE XI. 174.

<sup>9</sup> MOE XI. 448.

<sup>10</sup> Győri történelmi és régészeti füzetek 4/1869/47.

<sup>11</sup> RITTER, Moriz, *Quellenbeiträge zur Geschichte des Kaisers Rudolf II.* = Sber. München. Philos. philol. und hist. Kl. 2/1872/ 265/66.

<sup>12</sup> ÁCS Pál, *Rimay – mint Bolygó János*, ItK, 1978, 1–15

Sajátos a sorsa annak az 1568-as kiadású Bonfini-példánynak, amelyben sok helyen ugyancsak Rimay kézírását azonosíthatjuk.<sup>13</sup> A könyvet 1738-ban Madách János ajándékozta Alsósztrégován testvérének, a ferences pap Madách Demeternek. 1774-ben a kötet már a pesti ferences konventé volt. A budapesti Belvárosi Ferencesrendi Zárda könyvtárából került a Népkönyvtári Központ útján 1962-ben az MTA Könyvtárába. Az elején és végén csonka kötet korábbi tulajdonosai közül Melegh Boldizsár (1544–1588) csanádi püspök önéletrajzi bejegyzéseit sikerült azonosítani. Melegh leleszi prépost is volt, és püspöksége török kézen lévén, Leleszen temették el. Könyvtárát, amint az illet, a káptalanra hagyta. A szerencsi országgyűlés 32. pontja 1605-ben a hiteleshelyi teendőik ellátására requisitorokat rendelt a káptalanba,<sup>14</sup> talán ekkor bukkantak a Bonfini-kötetre, és megörvendeztették vele a köztudottan könyvszerető Rimayt.

Rimay a könyvet más-más időben többször is végigolvasta. Fegyelmezett, szabályos betűkkel rótt glosszái hol latinul, hol magyarul kísérik a szöveget. Mintegy 25 bejegyzés kétségtelenül az ő kezétől származik. A magyar nyelvű bejegyzések bizonyosan 1611 utániak, mert egy helyen Szmolenszko lengyel elfoglalását említi. A legerjedelmesebb szöveget az ő kezétől a függelékben lenyomatott Cortesius-vers mellett találjuk. Ide bemásolta Julius Caesar Scaligernek Mátyás királyról írott epítáriumát.

Megjegyzései általában nem Rimay történelemismeretéről vagy történelemszemléletéről tanúskodnak, erre a szűk margó nem is adott lehetőséget. Hogy az egész műről nem lehetett nagyon jó véleménye, azt elárulja az angyaloktól az égből hozott korona históriájához fűzött megjegyzése: „Bonfinius in aliis quoque Historiarum suarum narrationibus huiusmodi superstitiosorum portentorum notis, superstitionibus remoratur aures”. Glosszái a legtöbb helyen az olvasmányélmény hangulati felhangjai, érzelmi indítású, indulatos vagy helyeslő véleménynyilvánítások: „Nagi bwntetest erdemlet volna ez a lator”, vagy „Igaz keresztieny kirally moddal iaart ez”, másutt „Talalaad iszen”. Saját korának tapasztalataival egyező forráshelyek esetén: „Az németek bozsualoo természetij sok időknek elmulásávalis nem rontoodhatik el”, „Szinten ollian vak Papistak voltak akkor az Magiarokk mint most az Lengielek. Az árnikatoolis felnek az Pápanak.” „Mint az sleziaij aniák nem regen Botskaival ijegettek az ő syroo giermekieket”. Közszájon forgó anekdotára emlékezett más helyen: „Mint a ki az gazdat el hitette volt hoga siket szállooia leszen es az szallot is hoga az gazda nem hall kiczin szoot meg.”<sup>15</sup>

Bonfini a IV. könyv 3. részében Janus Pannoniusról a következőket írja: „Quod si in publicis curis et procellis non fluctuasset, nimirum cum priscis oratoribus et poetis certare potuisset”. Az aulikus Bonfini itt világosan a királyi udvar ellenében támadt politikai mozgalomra céloz, amelybe szinte kár volt Janus Pannoniusnak belekeverednie, mert ez egy nagy reményekkel kecsegtető irodalmi pálya derékba törését eredményezte. A sorokhoz Rimay a következő megjegyzést fűzte: „Quemadmodum res ipsae pleraeque in hac Sambuci editione sunt immutatae, sic stylus etiam orationis est inversus et mutatus, in quodam enim veteri stylo de Ioanne Pannonio sequentia verba ita fuerunt conscripta, Qui si a curis publicis respirare potuisset, habuisset aetas nostra qui cum universa vetustate certasset.”<sup>16</sup> Mit érthetett Rimay „vetus styluson”? A Bonfini-szöveg hagyományt tisztázottnak tekinthetjük, egyetlen olyan kéziratot sem ismerünk, amely a főnti szövegváltozatot adná. Maga Bonfini említi viszont már néhány lappal korábban Janus Pannoniuszt a következőképpen: „Qui si a curis Reipublicae se revocare potuisset, habuisset nostra aetas, qui cum universa vetustate certasset”. Rimay erre a helyre emlékezett, és bizonyosan fejből idézte Bonfini korábbi véleményét, amely ott is elítélő a magát a közéletbe bevető költőről. Hogy Rimay nem lapozta föl a korábbi helyet, az bizonyos, hogy ennek következménye a szöveg módosulás, ahhoz kétség nem fér. Így lesz nála a „si a curis Reipublicae se revocare potuisset” és a „Si in publicis curis et procellis non fluctuasset” megrovó megjegyzésekből a jóval szelídebb: „si a curis publicis respirare potuisset” változat. Azaz, hogyha szusszanásnyi ideje lett

<sup>13</sup> MTA Könyvtára. RM III. 1024.

<sup>14</sup> MOE XI. 166.

<sup>15</sup> A glosszák az idézés sorrendjében a 247. 277. 290. 311. 289. 344. 278. 276. lapokon.

<sup>16</sup> Az 593. lapon.

volna . . . Azt hiszem, hogy itt aligha csak az emlékezet egyszerű lapszusáról van szó, nem két azonos jelentést hordozó kifejezés cserélt helyet. Sokkal inkább egy nem tudatos, csak fölszínre villanó szubjektív megnyilatkozása maradt ránk. A hasonlónak érzett, a ki nem teljesedett költői pálya vonatkozásában rokon poeta sorsa fölismerése készítette e vallomásra. Kora a közéleti szereplést méltányolta, ezt ösztönözte környezete, a társadalom elvárása is. Az ezen felül kapott műzsai ajándékot csak csodálták, de az inspiratív közösség hiányzott — „Pallas ivadéki” sorra kidőlték mellőle — vetélytársa nem akadt. Így a „sua sorte atque salino contentus” Horatius—Balassi-tanfivány a műsák vékonyka ihletével is beérte, mert nem is akarta magát kivonni („se revocare”) a közéletből. Csak egy villanásnyi vallomásából tudjuk, hogy a „qui si a curis publicis respirare potuisset, habuisset aetas nostra qui cum universa vetustate certasset”. Ha csak egy szusszanásnyi ideje lett volna . . .

Havas László

## KÖLTŐI IDŐSZEMLELET A KÉSŐRENEZÁNSZ ÉS A BAROKK HATÁRÁN

Egyes kutatók összevetve az ókori valamint a reneszánsz és a barokk időfelfogást, arra a következtetésre jutottak, hogy míg az antikvitásra az ovidiusi<sup>1</sup> időfolyam elképzelés a jellemző, mely független az egyéntől, addig az 1600-as évek tájékán kezd megjelenni — mindenekelőtt Shakespeare-nél — egy olyan értelmezés, amely a korábinál sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a szubjektívizmusknak, mert a hős egyre többször próbálja meg kizökkenteni az idő kerekét.<sup>2</sup> E felfogással ellentétben az a meggyőződés, hogy egyrészt maga a klasszikus időfelfogás a véltnél sokkal bonyolultabb volt, hiszen a folyóhasonlaton kívül nagyon sok egyéb képpel és metaforával is találkozunk az idővel összefüggésben az antikoknál; másrészt a reneszánsz és a barokk időértelmezések szinte minden esetben vagy jól körvonalazható vagy pontosan meg is határozható ókori analógiákat és párhuzamokat mutathatnak fel.<sup>3</sup> A továbbiakban ezt az álláspontomat kívánom illusztrálni, az alkalomhoz illően természetesen mindenekelőtt Rimay idő-, főleg történeti időfelfogásából indulva ki. A témaválasztás első pillantásra némiképp esetlegesnek tűnhetik, mégis a tárgykitűzés jogosságát nemcsak az a körülmény támaszthatja alá, hogy napjainkban, az einsteini relativitáselmélet korában megnőtt az érdeklődés a négydimenziós lét, tehát az idő problémái iránt, hanem még inkább feljogosít bennünket a soron következő vizsgálatra az a pusztán tény is, hogy Rimay munkásságában az idő és szerepe fontosabb mozzanat, mint sok más kortársánál. Természetesen a történeti idő koncepciója költőnkénél sem választható el a történelem menetéről kialakított általános magyarázatától, s ennek

<sup>1</sup> Metamorphoses, 15, 176 kk. Ehhez és az egyéb antik helyekhez l. A. DEMANDT, *Metaphern für Geschichte*, München, 1978, 168. kk. Míg az időfolyó metaforával az antikvitásból a könyvnek csak öt lapja foglalkozik, addig a modern irodalom vonatkozásában tizenkilenc lap elemzi ezt a képet, amely ennek megfelelően egyáltalán nem tekinthető a klasszikus ókor időszemléletében meghatározónak.

<sup>2</sup> A jelzett témában igen figyelemreméltó és elgondolkasztató előadást tartott 1982 elején az MTA Irodalomtudományi Intézetében KULCSÁR Péter. A kérdéskörrel kapcsolatban fontos R. M. MÜLLER, *Die deutsche Klassik. Wesen u. Geschichte im Spiegel des Strommotivs*, 1959. Az antik időfelfogás kissé egyenetlen, de hasznos áttekintése megtalálható az *Aiôn, le temps chez les Romains*, 1976. kötetben.

<sup>3</sup> Az időfolyam metafora és hasonlat egyébként ekkor Magyarországon is fel-felbukkan, l. alább Zrínyinél. Listi László pl. ekképp fogalmaz a „Magyar Márs”-ban: „Ifjúság napjai, és folyó órái, / Számlálható esztendőök, / Mint a vizek folynak, s egy helyben nem állnak, / Változandók az üdök . . .” — *Hét évszázad magyar versei*, Bp., 1978<sup>5</sup>, I. 417.